

Ткачук Т.А.

м.Переяслав-Хмельницький

Психологічні умови виховання почуття відповідальності у молодших школярів

***Анотація.** У статті аналізується почуття відповідальності молодшого школяра, під яким розглядають інтегральне новоутворення, що виявляється у здатності усвідомлено брати на себе прості навчальні, моральні та громадські зобов'язання, чітко дотримуватись їх виконання та передбачати наслідки власних дій.*

Зазначається, що психологічної основою формування почуття відповідальності є процес засвоєння цінностей життя та їх перетворення в змістовні елементи уявлень про моральні якості особистості. Ефективність цього процесу залежить від включення дитини в діяльність, отримання позитивних результатів та характер її взаємин з соціальним оточенням.

Наголошується, що у молодшому шкільному віці почуття відповідальності знаходиться в процесі формування. Його успішність залежить від того, як розвивається і ускладнюється діяльність дитини, змінюється місце, яке вона посідає у системі суспільних відносин..

Резюмується, що саме у молодшому шкільному віці закладаються основи моральних знань, відповідальності, норм поведінки, формується свідомо-емоційне ставлення до навколишнього середовища. Психологічною основою формування відповідальності є процес засвоєння цінностей життя та їх перетворення в змістовні елементи уявлень про моральні якості особистості.

Становлення особистісного розвитку молодшого школяра не є ізольованим процесом. Він тісно пов'язаний із його соціальним та загальнопсихічним розвитком, тобто здійснюється у контексті становлення цілісної особистості. В результаті взаємодії емоцій, почуттів, моральних знань, навичок та звичок у дітей молодшого шкільного віку виникають специфічні для виховання моральності найважливіші особистісні новоутворення. Вони збагачують особистість учня і є передумовою для подальшого засвоєння соціального досвіду розвитку його відповідальності.

***Ключові слова:** почуття відповідальності, соціальний досвід, цінності життя, змістовні елементи уявлень, моральні якості, вольові якості.*

Психологические условия воспитания чувства ответственности у младших школьников

***Анотация.** В статье анализируется чувство ответственности младшего школьника, которое рассматривается как интегральное*

новообразование, что проявляется в способности ребенка сознательно брать на себе простые учебные, моральные и общественные обязанности, выполнять их и прогнозировать последствия собственных действий.

Указывается, что психологической основой формирования чувства ответственности есть процесс усвоения ценностей жизни, их трансформация в содержательные элементы представлений про моральные качества личности. Эффективность этого процесса зависит от включения ребенка в деятельность, получение позитивных результатов и характер его взаимоотношений из социальным окружением.

Акцентируется, что в младшем школьном возрасте закладываются основы моральных знаний, ответственности, норм поведения, формируется сознательно-эмоциональное отношение к окружающему миру. Психологической основой формирования чувства ответственности есть процесс усвоения ценностей жизни и их трансформация в содержательные элементы представлений про моральные качества личности.

Становление личностного развития младшего школьника не изолированный процес. Он тесно связан его социальным и психическим развитием, то есть совершается в контексте развития целостной личности. В результате взаимодействия эмоций, чувств, моральных знаний, навыков и привычек детей младшего школьного возраста возникают специфические для воспитания моральности самые важные личностные образования. Они обогащают личность ребенка и есть предпосылкой для дальнейшего усвоения им социального опыта развития его ответственности.

Ключевые слова: чувство ответственности, социальный опыт, ценности жизни, содержательные элементы представлений, моральные качества, волевые качества.

Psychological conditions fostering a sense of responsibility younger schoolchildren

Annotated. The article examines the sense of responsibility of the younger schoolboy, which is regarded as an integral tumor that manifests itself in a child's ability to consciously take on themselves simple educational, moral and social responsibilities, and carry them to predict the consequences of their actions.

Indicates that the psychological basis for forming a sense of responsibility is a process of assimilation of the values of life, transforming them into meaningful elements imaginations of moral qualities. The effectiveness of this process depends on the inclusion of the child into getting positive results and the nature of his relationship of the social environment.

Emphasizes that in the early school years the foundations of moral knowledge, responsibility, ethics , formed consciously emotional attitude toward the world. Psychological basis of developing a sense of responsibility is the

process of acquiring values of life and their transformation into meaningful elements imaginations about the moral qualities of the individual.

Becoming a personal development of the younger schoolboy not isolated processes. It is closely linked the social and mental development, that is committed in the context of development of the whole personality. The interaction of emotions, feelings, moral knowledge, and habits navychek younger children there are specific training for the most important personal morality education. They enrich the child's personality is a prerequisite for further assimilation of social experience in the development of its responsibility.

Keywords: *sense of responsibility, social experience, the value of life, substantial elements of the representations, moral qualities, volitional qualities.*

Актуальність дослідження. Проблема формування почуття відповідальності у молодших школярів належить до однієї з нагальних проблем психології, оскільки саме молодший шкільний вік є визначальним не лише в розумовому розвитку дитини, але й у становленні її моральної свідомості, вольових, громадянських якостей та сенситивним щодо виховання ціннісних орієнтацій. Останнє детермінує особливі вимоги до молодшого школяра як до носія відповідальної поведінки. Адже відомо, що наскільки розвинена буде відповідальність у дитини в цьому віці, настільки серйозно вона буде в майбутньому ставитися до поставлених перед нею завдань, людей, що оточують її та подій. Тому основне завдання школи і батьків виховати в дитині почуття відповідальності за все, що вона робить і повинна робити.

Не можна не зважати на той факт, що наявний на сьогодні стан сімейного і шкільного виховання далеко не завжди відповідає потребам щодо виховання у дітей молодшого шкільного віку відповідальності. Основні засоби, до яких вдаються дорослі з метою її виховання охоплюють разові доручення, висунення вимог щодо виконання завдань навчальної діяльності, а для більшості батьків характерний надмірний вербалізм і моралізаторство. Унаслідок цього набуває поширення безвідповідальне ставлення дітей до своїх обов'язків, порушення поведінки в різних сферах життєдіяльності. Подоланню цих недоліків може сприяти оптимізація взаємодії сім'ї та школи в плані виховання у молодших школярів зазначеної психологічної якості,

обґрунтування та впровадження доцільних психолого-педагогічних форм і методів організації цього процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Під почуттям відповідальності молодших школярів розглядають інтегральне новоутворення, яке виявляється як здатність усвідомлено брати на себе прості навчальні, моральні та громадські зобов'язання, чітко дотримуватись їх виконання та передбачати наслідки власних дій.

У працях Л. Божович, О. Запорожця, О. Кононко, О. Леонтева, С. Якобсона відповідальна особистість характеризується як така, що усвідомлено приймає моральні вимоги як принципи і норми власної поведінки, має почуття морального обов'язку. Ґрунтуючись на таких поглядах, автори вбачають у вихованні відповідальності важливий засіб формування в індивіда єдності уявлень, почуттів та звичок, який включає не лише роз'яснення сутності принципів і норм загальнолюдської моралі, а й спрямовує на їх реалізацію у повсякденному бутті [Муздыбаев, 1983].

Велике коло дослідників розглядає відповідальність, як стійку характеристику суб'єкта, стабільну її межу. У молодшому шкільному віці зазначена якість знаходиться в процесі формування і успішність цього процесу залежить від того, як розвивається і ускладнюється діяльність дитини, як змінюється місце, яке вона посідає у системі суспільних відносин. Тому про відповідальність молодшого школяра можна говорити як про відносно стійкій якості, що виявляються на рівні звички, емоційного пориву або на рівні свідомо-вольової діяльності.

Мета даної статті полягає в аналізі психологічних особливостей почуття відповідальності молодших школярів та шляхів її виховання та формування.

Виклад основного матеріалу. Рівень розвитку відповідальності людини безпосередньо пов'язаний з ставленням до неї оточуючих, довірою і пошаною. Вже в молодшому шкільному віці дитина повинна чітко диференціювати такі поняття як «хочу» і «повинна». Проте дітям цієї вікової

групи зробити це досить непросто, адже у них немає ні життєвого досвіду, ні ситуацій, в яких «хочу» і «повинна» виступали б антагоністами.

До вступу дитини до школи відповідальність за її дії здебільшого переносилася на батьків. Але з початком шкільного навчання перед дитиною постає потреба в самоконтролі та відповідальності. Вона повинна діяти так, як того вимагають обставини, самостійно «заганяти» себе у рамки і контролювати. Для дитини, яка щойно стала школярем це є досить нелегко і ці труднощі ґрунтується швидше на незвичці нести відповідальність і нерозумінні її потреби, ніж на небажанні бути відповідальним.

Компонентами відповідальності є ціла низка інших якостей і умінь особистості. Серед них чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Названі якості не можуть реалізуватися успішно, якщо в особистості не розвинені емоційні риси: здібність до співпереживання, чуйність у ставленні до інших людей. Виконання будь-якого обов'язку вимагає прояву інших вольових якостей: наполегливості, старанності, стійкості та витримки. Таким чином, відповідальність виявляється не лише в характері, але і у почуттях, сприйнятті, усвідомленні, світогляді та в різних формах поведінки особистості.

Серед показників відповідальності дітей молодшого шкільного віку К.Климова виокремлює наступні:

- ✓ усвідомлення дитиною необхідності і важливості виконання доручень, що є значущими для інших,
- ✓ спрямованість дій на успішне виконання доручених завдань (вчасне виконання, прагнення подолати труднощі, завершення справи та ін.),
- ✓ емоційне переживання, викликане результатом виконання доручення,
- ✓ усвідомлення необхідності нести відповідальність за виконання дорученої справи [Климова, 1968].

Основними критеріями прояву відповідальності у навчанні, на думку М. Ватюхиної та С. Ярикової, є нижчезазначені вміння:

- ✓ виконувати вимоги вчителя відразу і до кінця,

- ✓ планувати і організовувати свою діяльність,
- ✓ прояв самостійності на уроці і в підготовці домашніх завдань,
- ✓ оцінка своєї поведінки і поведінки товаришів,
- ✓ прояв позитивного ставлення до навчання і вимог вчителя,
- ✓ отримання задоволення від подолання труднощів у навчанні,
- ✓ застосування вольових зусиль при виконанні завдання і ін.

Відповідальний учень розуміє соціальні цінності, критично оцінює свою успішність у навчанні, поведінку, особисті якості, спроможний визнавати свої помилки, правильно тлумачити їх причини.

Дослідження З. Лайзане показали, що вольові якості, зокрема відповідальність, виявляються в молодшому шкільному віці переважно в ігровій діяльності, потім в трудових діях, і лише на третьому місці, по мірі формування позиції школяра, - у навчальній діяльності [Басюк, 2005].

Особливого значення проблема виховання відповідальності посідає у спадщині В. Сухомлинського. Видатний вчений-педагог розкрив зміст поняття «відповідальність» та розробив шляхи її формування, яка розглядалась педагогом як інтегральна якість особистості, що органічно поєднує громадянськість і сумління та характеризує готовність особистості брати на себе обов'язки й виконувати їх. Вона характеризує здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку і самоконтроль. Людина повинна відповідати передусім перед власною совістю. У працях педагога зустрічається таке поняття як «голос совісті», яке трактується автором як любов до людини, обов'язок перед суспільством. Він завжди закликав своїх вихованців до того, щоб вони розвивали у собі бачення себе очима суспільства (колективу), звертались до самоаналізу власних вчинків, були відповідальними перед власною совістю, Батьківщиною та перед самими собою [Сухомлинський, 1977].

Таким чином, у молодшому шкільному віці вже закладаються основи моральних почуттів. Такі поняття, як добро й зло, справедливість і

несправедливість, правда і брехня, щирість і лицемірство, вірність і зрада, краса й потворність, що усвідомлюються в цьому віці в образі яскравих картин і уявлень, лишаються в емоційній пам'яті на все життя. Прямий, у певному розумінні навіть прямолінійний зв'язок між інтелектом та емоціями, з одного боку, і активною діяльністю - з іншого, змушують вихователя серйозно оцінювати все, що діти сприймають, про що вони думають, що бачать. В уявленнях, думках і емоціях дитини молодшого шкільного віку весь світ зазнає дуже простої, з погляду дорослих, класифікації: гарно й погано, правильно й неправильно. В цій класифікації дитина ще не бачить відтінків, їй важко збагнути сплетіння поганого й гарного, особливо в людині. Духовне життя в цьому віці має спрямовуватися так, щоб гарне пізнавалося, осмислювалось і переживалось дитиною на зразках прекрасного, того, що має велику виховну силу, і щоб погане не лише правильно трактувалося, а й активно засуджувалося. Навіть той факт, що дитина в своїх думках схвалює гарний вчинок і засуджує поганий, є виявом її активної діяльності.

Особливо яскраво помітний моральний характер цієї діяльності тоді, коли в схвалюванні й засудженні бере участь весь колектив. У системі виховних бесід, що проводили вчителі Павлівської середньої школи з дітьми молодшого шкільного віку, значне місце посідало ознайомлення з благородними, високоморальними, самовідданими вчинками кращих людей нашого суспільства. Виховна робота вчителів не обмежувалась лише тим, що діти захоплювались вчинками інших. Вони розробляли систему виховання таким чином, що учні, наприклад, мали змогу написати листа людині, яка показала себе самовідданою, чесною, правдивою, і тим самим засвідчували своє схвалення. Звичайно, школярі, не мали на меті зав'язати листування, але в процесі написання листа виявлялося й стверджувалося моральне почуття [Сухомлинський, 1976].

У молодших школярів яскраво проявляються такі почуття, як прихильність до ближніх, відповідальність за товариша, співчуття, жаль,

чуйність, чутливість до горя, нещастя, скрути товаришів. Діти цього віку здатні усвідомити благородство безкорисливого вчинку, що найбільше зрозумілий їм своєю наочністю, виразністю, безпосереднім зв'язком з особистими інтересами. Уже в віці 4-6 років діти відчують душевне задоволення, віддаючи свою матеріальну цінність тим, кому вони симпатизують. В молодшому шкільному віці це почуття поглиблюється, збагачується новими думками. Якщо вихователь правильно розтлумачує дітям благородство товариської взаємодопомоги, то вони ладні віддати товаришеві все, що мають, поділитися останнім, відмовитися від особистого задоволення в ім'я товариської солідарності. Використовуючи у своїй роботі ці вікові особливості школярів, В. Сухомлинський прагнув, щоб в учнів початкових класів формувалися й утверджувалися основи моральності людини-колективіста. Діти повинні самі збагнути обставини, за яких потрібна товариська взаємодопомога, співчуття, відповідальність за доручену справу. Чим певніше зрозуміє дитина, що її втручання може вплинути на хід подій, тим яскравіше виявиться в неї почуття жалю, співчуття, бажання допомогти товаришу, бути відповідальним за долю інших. Почуття ці посилюються тим, що вони, як правило, охоплюють весь колектив, і товариські, колективістські вчинки у цьому віці теж мають колективний характер [Сухомлинський, 1977].

Відповідно до цього «відповідальність» за В. Сухомлинським насамперед формується у колективі, в навчанні та праці, проте рушійною силою залишається колектив. А. Макаренко і В. Сухомлинський розглядали його як неодмінно ідейне (за висловом Макаренка, ідеологічне) об'єднання, яке передбачає певну організаційну структуру, чітку систему взаємозалежностей, співробітництва, взаємодопомоги, вимогливості, дисципліни й відповідальності кожного за всіх і за кожного. У своєму творі «Народження громадянина» В. Сухомлинський дав наступне обґрунтування відповідальності: «Відповідальність людини за людину - це для життя колективу все одно, що цементний розчин для спорудження будинку, немає

відповідальності людини за людину - немає й колективу» [Сухомлинський, 1977].

Таким чином, громадянська відповідальність у працях педагога, спирається на керівні положення принципу народності, який закликає любити, поважати свій народ, бути відповідальним за майбутнє своєї Батьківщини.

Варто розглянути роль праці у формуванні почуття відповідальності у молодших школярів. Педагог-гуманіст стверджує, що однією з визначальних умов виховання є прагнення, вміння вихованця брати на себе відповідальність за працю, щоб ухилення від неї переживалось як мерзенність та повинно мати місце чітке усвідомлення обов'язку.

Навчання, внаслідок якого посилюється почуття відповідальності в учнів, В. Сухомлинський також розглядає як працю, до якої треба ставитися із сумлінням та почуттям обов'язку.

Отже, аналізуючи праці В. Сухомлинського та сучасних науковців, які розглядали педагогічні ідеї видатного педагога можна резюмувати, що відповідальність є важливою категорією, яка формується у колективі, внаслідок відповідальності людини за іншого, відповідальності перед суспільством та власною совістю.

На формування відповідальності молодшого школяра впливає не лише його включення в діяльність та отримання позитивних результатів (завершеність справи, добросовісне її виконання, отримання задоволення від роботи як самим виконавцем, так і оточуючими людьми), але й характер взаємин молодшого школяра з людьми. Тому важливо навчити дитину вмінню суб'єкт-суб'єктної взаємодії: вести діалог, керувати своєю поведінкою, колективно обговорювати підсумки роботи, давати самооцінку своїм діям, застосовувати навички міжособистісної взаємодії, безкорисливо ділитися тим, що маєш (іграшками, їжею, знаннями), проявляти розуміння, настроюватися на переживання іншого, надавати йому посильну допомогу, приносити радість не тільки собі, але й людям, які поруч, брати важчу або

більшу частину роботи на себе [Оржеховська, 1996].

Батьки хочуть бачити свою дитину самостійною, відповідальною, але при цьому не завжди проявляють достатньо зусиль, турботи для формування в неї цієї якості. Дорослим потрібно зважати на той факт, що відповідальність не виникає сама по собі, а зароджується, розвивається і виховується, закріплюється тими суспільними умовами, в яких живе молодший школяр.

Недостовірний та суперечливий характер інформації, негативні приклади дійсності сприяють формуванню в молодших школярів помилкових уявлень про етичні норми, припустиме і неприпустиме в їхній поведінці.

Тому для вироблення навичок відповідальної поведінки в дітей молодшого шкільного віку потрібно:

- формувати правильні знання, вміння і навички етичної поведінки;
- розвивати мотиваційну сферу;
- сприяти набуттю позитивного досвіду комунікативної взаємодії;
- формувати механізми саморегуляції поведінки [Басюк, 2005].

Для формування почуття відповідальності молодших школярів досить ефективним є запровадження педагогічної технології "Створення ситуації успіху", в основі якої лежить особистісно орієнтований підхід до процесу виховання. Ситуація успіху досягається тоді, коли вчитель сам визначає цей результат як успіх. Тому важливо побачити в дитині особистість, що формується, допомогти їй розвинутися та розкритися духовно, стати відповідальною. Головною метою діяльності вчителя є надання можливості кожному вихованцю відчувати радість досягнення успіху, усвідомлення своїх здібностей, віри у власні сили, а завданням - допомогти дитині зростати в успіху, дати відчувати радість від подолання труднощів та зрозуміти, що задарма в житті нічого не дається, скрізь необхідно докласти зусиль. Технологія "Створення ситуації успіху" виробляє найціннішу людську якість - стійкість у боротьбі з труднощами [Ануфрієва, 1998].

Висновки. Отже, молодший шкільний вік – важливий сензитивний період у становленні особистісного розвитку учня. Саме тут закладаються основи моральних знань, відповідальності, норм, формується свідомо-емоційне ставлення до навколишнього середовища. Психологічною основою формування відповідальності є процес засвоєння цінностей життя та їх перетворення в змістовні елементи уявлень про моральні якості особистості. Становлення особистісного розвитку молодшого школяра не є ізольованим процесом. Він тісно пов'язаний із його соціальним та загальнопсихічним розвитком, тобто здійснюється у контексті становлення цілісної особистості. В результаті взаємодії емоцій, почуттів, моральних знань, навичок та звичок у дітей молодшого шкільного віку виникають специфічні для виховання моральності найважливіші особистісні новоутворення. Вони збагачують особистість учня і є передумовою для подальшого засвоєння соціального досвіду розвитку його відповідальності.

Література

1. Ануфрієва О. Оцінка рівня всебічного розвитку особистості молодшого школяра / О.Ануфрієва //Початкова школа. – 1998. – № 12. С. 41 – 43.
2. Басюк Н.А. Педагогічні умови виховання почуття відповідальності в учнів: дис. ... канд.. пед..наук: 13.00.07 /Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2005
3. Климова, 1968 – Климова К.А. О формировании ответственности у детей 6-7 лет. - В кн.: Формирование коллективных взаимоотношений у детей старшего дошкольного возраста. - М., 1968.
4. Муздибаєв, 1983 – Муздыбаев К. Психология ответственности – Л., 1983
5. Оржеховська, 1994 – Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В.М. Оржеховська // Педагогіка і психологія. - 1996. - № 4. - С. 26 - 27.

6. Сухомлинський, 1976 – Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. - Т. 1. Методика виховання колективу / Василь Олександрович Сухомлинський. - К. : Радянська школа, 1976. - 670 с.
7. Сухомлинський, 1977 – Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. - Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина / В. О. Сухомлинський. - К. : Радянська школа, 1977. – 670 с.

REFERENCES

1. Anufriieva O. Otsinka rivnia vsebichnoho rozvytku osobystosti molodshoho shkoliara / O.Anufriieva //Pochatkova shkola. – 1998. – № 12. S. 41 – 43.
2. Basiuk N.A. Pedahohichni umovy vykhovannia pochuttia vidpovidalnosti v uchniv: dys. ... kand.. ped..nauk: 13.00.07 /Instytut problem vykhovannia APN Ukrainy. – K., 2005
3. Klymova K.A. O formyrovanyy otvetstvennosti u detei 6-7 let. - V kn.: Formyrovanye kollektivnykh vzaymootnoshenyi u detei starsheho doskolnoho vozrasta. - M., 1968.
4. Muzdybaev K. Psykholohiya otvetstvennosti. - L., 1983.
5. Orzhekhovska V.M. Formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti uchniv u suchasni shkoli / V.M. Orzhekhovska // Pedahohika i psykholohiia. - 1996. - № 4. - S. 26 - 27.
6. Sukhomlynskyi V.O. Vybrani tvory. V 5-ty t. - T. 1. Metodyka vykhovannia kolektyvu / Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi. - K. : Radianska shkola, 1976. - 670 s.
7. Sukhomlynskyi V.O. Vybrani tvory. V 5-ty t. - T. 3. Sertse viddaiu ditiam. Narodzhennia hromadianyna. Lysty do syna / Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi. - K. : Radianska shkola, 1977. – 670 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

1. **Ткачук Таїсія Анатоліївна**
2. Адреса: 08401, м. Переяслав-Хмельницький
3. Тел. 097 214 37 72
4. E-mail: taisya07@ukr.net
5. доктор психологічних наук, завідувач кафедри практичної психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»